

*В.А. Головенько,
канд. політ. наук*
*V.A. Goloven'ko,
Candidate of in Politics*

ВЗАЄМОДІЯ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЯК НЕОБХІДНИЙ ЧИННИК РОЗБУДОВИ В УКРАЇНІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Absract. In the article the problem of interaction of the authorities and NGOs as an indispensable factor of civil society formation in Ukraine is raised. At the same time the author conducts research of the methodological position, taking into account that the notion of "civil society" characterizes a quality state of society as a whole in terms of its self-organization, the degree of democracy development, realization of rights and freedoms of the person as a citizen.

У другій половині ХХ ст. роль інститутів громадянського суспільства почала набувати все більшого значення. Нині діяльність громадських організацій у суспільному житті країни вважається невід'ємним елементом сталої демократії. Розвиток інститутів громадянського суспільства перебуває в центрі уваги як міжнародних організацій та об'єднань, так і більшості країн світу.

Україна для успішної інтеграції у світову спільноту також має приділяти значну увагу співпраці державних органів з організаціями громадянського суспільства.

У зв'язку із цим постає питання про доречність та допустиму межу залученості громадських організацій як складової частини інститутів, організацій громадянського суспільства до політичних, соціальних процесів у цілому, визначення пріоритетів розвитку громадських організацій у суспільно-політичній сфері, розширення та поглиблення основних напрямів їх співпраці з органами влади. Усе це визначає актуальність та мету теми, яку досліджуватиме автор цієї статті.

Необхідно відзначити, що цей напрям досліджень плідно розробляють як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники. Серед останніх заслуговують на увагу роботи В. Бебика, О. Кіндратець, А. Колодій, А. Кудряченка, М. Лациби, Т. Розової, В. Степаненка, С. Тимченка, О. Віннікова та ін.

З огляду на те, що серед дослідників існують різні точки зору, автор статті вважає за необхідне спочатку визначитися з понятійним апаратом дослідження. У першу чергу це стосується основного поняття – поняття „громадянське суспільство”. Автор виходить з методологічних позицій, які базуються на тому, що громадянське суспільство не є лише інституціональним феноменом поряд з такими суспільними інститутами, як держава, партія, громадська організація. Поняття „грома-

дянське суспільство” дає характеристику якісного стану суспільства в цілому з точки зору його самоорганізації, ступеня розвитку демократії, реалізації прав і свобод людини як громадянина, виконання громадянами своїх політичних, громадянських обов’язків, усвідомлення себе носієм суверенітету, джерелом влади, свідомим суб’єктом політичної діяльності, людиною, відповідальною за наслідки своїх дій, за майбутнє своєї країни і світової спільноти в цілому. Більш детально з поглядами автора на цю проблему можна ознайомитися в ряді інших робіт, зокрема [1].

Необхідно підкреслити, що таке бачення громадянського суспільства останнім часом знаходить все більше прибічників як серед дослідників [2, с. 3], так і політиків, широкої громадськості. Так, зокрема, у „Словнику термінів за тематикою громадянське суспільство”, розміщеному на сайті Кабінету Міністрів України „Громадянське суспільство і влада”, подається таке тлумачення цього поняття: „Громадянське суспільство – суспільство громадян з високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних властивостей, яке утворює розвинені правові відносини з державою; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага.

Громадянське суспільство також є інтегрованим позначенням всієї сукупності існуючих у суспільстві відносин, які не є державно-політичними, такого боку життєдіяльності суспільства та окремих індивідів, який перебуває поза сферою впливу держави, за межами її директивного регулювання й регламентації. Громадянське суспільство – це механізм соціальної взаємодії, що складається з системи місцевого самоврядування, різноманітних об’єднань, суспільних рухів і публічної комунікації, місце соціальних дій, відносно автономних від держави. Серед основних ознак громадянського суспільства можна навести такі: визнання в ролі головної цінності суспільства людини, її інтересів, прав, свобод; рівноправність і захищеність усіх форм власності; економічна свобода громадян та їх об’єднань, інших суб’єктів виробничих відносин у виборі форм і здійсненні підприємницької діяльності; свобода і добровільність праці на основі вільного вибору форм і видів трудової діяльності; надійна й ефективна система соціального захисту кожної людини; ідеологічна й політична свобода, наявність демократичних інститутів і механізмів, які забезпечують кожній людині можливість впливати на формування і здійснення державної політики” [3].

Таке бачення громадянського суспільства укорінюється не лише у вітчизняному правовому полі, але стає базовим і в інших країнах. Наприклад, в Концепції розвитку громадянського суспільства в Республіці Казахстан на 2006–2012 роки записано: „Громадянське суспільство – суспільство, де головною діючою особою і суб’єктом процесів і відносин, що відбуваються в ньому, виступає людина зі всією системою її потреб, інтересів та цінностей... Становлення громадянського суспільства та розвиток демократії в країні перебувають у тісному взаємозв’язку: чим більше розвинуте громадянське суспільство, тим демократичніша держава... Метою громадянського суспільства є захист інтересів кожного члена суспільства, представлення його інтересів перед лицем влади і суспільства, суспільний контроль за діяльністю влади і формування внутрішньої і зовнішньої політики цього суспільства” [4].

Нині в соціології поняттю „соціальний інститут” відводиться центральне місце. Соціальний інститут визначається як базовий компонент соціальної структури суспільства, який інтегрує та координує величезну кількість індивідуальних дій людей та упорядковує соціальні відносини в окремих сферах суспільного життя. Як вважають більшість соціологів, будь-яке суспільство базується на таких п'яти основних, фундаментальних соціальних інститутах:

- інститут сім'ї та шлюбу;
- політичні інститути, держава;
- економічні інститути, виробництво;
- інститути освіти в широкому розумінні цього слова, тобто включаючи науку і культуру;
- інститут релігії.

Саме ці інститути, як сукупність норм та механізмів, задовольняють найважливіші (фундаментальні) життєві потреби суспільства [5, с. 41].

Якщо ж досліджувати суспільство, яке претендує на статус „громадянського”, то стає очевидним, що в цьому переліку немає інституту, який би задовольняв таку важливу потребу, як активна життєва позиція кожного громадянина зокрема та рівень самоорганізації громадян, захист їхніх прав, ступінь розвитку демократії в суспільстві в цілому. Але уявити сучасне демократичне суспільство без такого інституту просто неможливо. Отож ми пропонуємо обов'язково включити до переліку фундаментальних соціальних інститутів й інститут громадянського суспільства, який має стати „формою організації і засобом здійснення спільної діяльності громадян, спрямованої на захист власних прав та інтересів” [3].

Соціологія розглядає інститути не лише як взаємопов'язану систему ролей, але й у термінах формальної та неформальної організації. У зарубіжній і вітчизняній літературі встановилася традиція сприймати соціальний інститут, окрім іншого, ще й як соціальну організацію. Соціальна організація тлумачиться як такий спосіб спільної діяльності людей, за якої вона набуває форми жорстко упорядкованої, регульованої, скоординованої та спрямованої на досягнення конкретної мети взаємодії. У соціології такі структурні підрозділи нерідко можуть називатися або соціальними організаціями, або неголовними чи неосновними соціальними інститутами [6, с. 204]. На думку автора, „соціальні організації” є, все ж таки, більш правильною назвою. При цьому, говорячи „соціальна”, звичайно, ми маємо на увазі не лише те, що ці організації націлені на вирішення важливих проблем певних соціальних груп (наприклад, інвалідів, пенсіонерів, багатодітних сімей тощо), а в більш узагальненому сенсі цього слова, як суспільні, громадські структури.

Для того щоб проаналізувати необхідність та можливі напрями співпраці органів влади та громадських організацій як необхідного чинника розвитку громадянського суспільства, потрібно визначитися з тим, що являють собою та які функції виконують ці важливі суспільні структури.

Держава, як один з основних, фундаментальних інститутів суспільства, має такі прерогативи: офіційно виступати єдиним представником народу і суспільства зага-

лом; виробляти основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики країни; видавати закони та нормативні акти, які є обов'язковими для загального виконання; розпоряджатися матеріальними, соціально-економічними і культурними ресурсами; здійснювати правовий захист громадян усередині країни та за її межами [7, с. 237].

До основних соціальних організацій держави як фундаментального соціального інституту належать органи державної влади – колегіальні та одноособові органи, наділені юридично визначеними державно-владними повноваженнями та необхідними засобами для здійснення функцій і завдань держави [8, с. 430]. За територією, на яку поширюється юрисдикція органів державної влади, вони поділяються на загальнодержавні (в Україні – це Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Верховний Суд України та ін.) та місцеві (Рада міністрів АР Крим, місцеві державні адміністрації, місцеві суди та ін.), за поділом на гілки влади – законодавчі (Верховна Рада України), виконавчі (Кабінет Міністрів України, інші центральні органи виконавчої влади та місцеві державні адміністрації) та судові (Конституційний Суд України, Верховний Суд України та інші суди загальної та спеціальної юрисдикції). Органи державної влади можна також кваліфікувати й за іншими критеріями: за способом формування (виборні та призначувані), за часом дії (постійно діючі й тимчасові), складом (колегіальні та одноособові), характером повноважень (державні органи загальної компетенції та спеціальної компетенції), за функціями і правовими формами діяльності (правотворчі, правозастосовні, правоохоронні, контрольно-наглядові). Як бачимо, навіть перелік основних соціальних організацій держави досить великий і всі ці структури державної влади для успішного розвитку громадянського суспільства мають активно співпрацювати з громадськими організаціями як одним із різновидів його соціальних організацій.

Зазвичай досить великим є й перелік соціальних організацій інституту громадянського суспільства. В Україні, з одного боку, їх по-різному називають, а з іншого, не завжди вірно наповнюють їх перелік. Що стосується назви, то нерідко використовують такі: „інститути громадянського суспільства”, „організації громадянського суспільства”, „неурядові організації”, „недержавні організації”, „третій сектор”. Стосовно переліку організацій, то нерідко до нього не зовсім правомірно відносять політичні партії (адже у Рекомендаціях Комітету Міністрів держав – членів Ради Європи від 10 жовтня 2007 р. про правовий статус неурядових організацій в Європі сказано, що до числа цих організацій політичні партії не входять [9]), деякі інші структури. На думку автора, найбільш продуктивним є підхід, за яким Український незалежний центр політичних досліджень на підставі організаційно-правової форми відніс до організацій громадянського суспільства, які діють нині в Україні, такі 12 видів юридичних осіб:

- громадські організації;
- спілки громадських організацій;
- релігійні організації;
- благодійні організації;

- профспілкові організації;
- організації роботодавців;
- об'єднання профспілок;
- творчі спілки (інші професійні організації);
- органи самоорганізації населення;
- приватні установи;
- установи об'єднань громадян, або релігійних організацій, або профспілок;
- підприємства громадських організацій інвалідів [10, с. 19].

На нашу думку, використовуючи більшою мірою підхід, який базується на меті діяльності організацій, цей перелік необхідно доповнити громадськими радами та іншими консультативно-дорадчими й експертними органами, консультаційними групами та спостережними комісіями для забезпечення врахування думки громадськості, що створюються при центральних і місцевих органах влади, а також незалежними засобами масової інформації.

Особливу увагу необхідно звернути на громадські ради. У країнах з розвинутим громадянським суспільством їх діяльність займає особливе місце у політичній структурі суспільства, наприклад, у США успішно діють понад 1000 таких формувань, майже 400 з яких створено на президентському рівні [11, с. 121]. Україна поки що не може похвалитися подібними успіхами (на 1 січня 2009 р. при центральних та місцевих органах виконавчої влади діяло лише 77 громадських рад, упродовж 2008 р. їх кількість збільшилась на 4), проте вже й нині вони починають відігравати певну роль серед соціальних організацій громадянського суспільства – протягом останніх трьох років громадськими радами було подано 4950 пропозицій та зауважень, з яких враховано 3465, що становить 70% [12].

Необхідно підкреслити, що з метою розширення взаємодії влади з громадськістю, врахування потреб та інтересів громадян при розробці державної політики і здійсненні громадського контролю за діяльністю органів влади в ряді країн, зокрема тих із них, що входять до складу СНД, створюються ще такі важливі соціальні організації, як громадські палати: наприкінці 2004 р. було утворено Громадську палату Російської Федерації, наприкінці 2007 р. – Громадську палату Казахстану, наприкінці 2008 р. – Громадську палату Киргизстану. Проте в Україні, на жаль, поки що не існує такої важливої структури громадянського суспільства, тож ми не будемо зупинятися на її аналізі. Додаткового аналізу заслуговують і незалежні засоби масової інформації.

Зосередимо свою увагу на громадських організаціях. У процесі розвитку громадянського суспільства зростає кількість, масовість як цих структур зокрема, так і соціальних організацій у цілому: впродовж останнього десятиліття у світі їх кількість зросла в 40 разів [13]. Наприкінці ХХ ст. їх роль почала набувати все більшого значення в міжнародних відносинах (якщо в 1990 р. діяло 6 тис. міжнародних неурядових організацій, у 1996 р. – 26 тис., то в 2001 р. – 40 тис.), вони перемістилися в центр уваги міжнародних організацій та об'єднань (з 1996 р. по 2007 р. майже втричі (з 1041 до 2865), збільшилась кількість неурядових організацій, які мають

консультативний статус при Економічній і соціальній раді ООН [14], усього ж на сьогоднішній день понад 13 тис. організацій громадянського суспільства підтримують партнерські стосунки з цією структурою ООН [15], при ЮНЕСКО офіційний статус мають 580 неурядових організацій, ЮНІСЕФ підтримує офіційні стосунки із 191 неурядовою організацією, майже в половині проектів, які нині фінансуються Світовим банком, задіяні громадські організації [16], майже 370 неурядових організацій мають статус консультантів при Раді Європи (2003 р.) [17]. Зростає кількість громадських об'єднань і в окремих країнах, зокрема тих, що були раніше республіками СРСР: наприклад, у Росії з 2001-го по 2006 р. кількість структур громадянського суспільства зросла на 34% [18, с. 5], у Казахстані в 1990 р. було 100 громадських організацій, а в 2007 р. – 5 тис. [19]. Як відомо, Європейська Комісія зініціювала створення в межах програми „Східне партнерство” Форуму громадянського суспільства з метою „розвитку контактів між організаціями громадянського суспільства та сприяння їх діалогу з органами державної влади” в Азербайджані, Білорусії, Вірменії, Грузії, Молдавії та Україні [20]. Форум має стати інформаційним і координаційним майданчиком для діяльності громадських організацій на просторі „Східного партнерства”.

На громадські організації покладається виконання низки важливих соціальних функцій, найважливішими з яких, на нашу думку, є:

- вирішення важливих соціально-економічних проблем як членів своїх організацій, так і суспільства в цілому, при цьому серед основних напрямів діяльності громадських об'єднань у розвинутих демократичних країнах нині виокремлюються: боротьба з бідністю; надання оперативної допомоги тим верствам населення, які її потребують; створення програм додаткової освіти, професійної перепідготовки та соціальної підтримки, спрямованих на поліпшення підготовки робочої сили; благодійницька діяльність;

- організація змістовного дозвілля, відпочинку членів своїх організацій;

- захист прав і свобод громадян, у першу чергу членів своїх організацій;

- громадський контроль за діяльністю органів влади, недопущення неефективного державного управління та корупції.

Необхідно підкреслити, що якщо перші три функції за громадянського суспільства важливі і, звичайно, потребують підтримки з боку державних органів, то остання в цьому переліку функція за умов становлення громадянського суспільства стає особливо важливою, тому що в суспільстві шляхом об'єднання в громадських організаціях зростає кількість людей (громадян), спроможних утворювати „громадянський простір сенсів і дій” (громадянську сферу), готових враховувати не лише особистий, груповий чи корпоративний, але й суспільний інтерес та спроможних діяти для реалізації цього суспільного інтересу (вирішення суспільних проблем), а значить, викликати глибокі соціальні переміни (хай і на дуже локальному рівні), змінюючи ситуацію хоч на трохи більш справедливу [21]. Під цю функцію за громадянського суспільства починають масово діяти так звані моніторингові, сторожові („watch-dog”) організації громадського контролю. Вони серед своїх завдань особли-

во виокремлюють функцію громадського контролю переважно за діяльністю органів влади різного рівня.

Отож, аналізуючи за вищенаведеною схемою сучасний стан суспільства на найвищому рівні свого розвитку – на рівні громадянського суспільства, ми можемо говорити про те, що громадські організації, як і органи влади, є соціальними організаціями (неголовними чи неосновними інститутами) таких фундаментальних суспільних інститутів, як інститут громадянського суспільства та інститут політичної влади, держави.

Не будемо зараз оцінювати значимість, важливість цих соціальних організацій в суспільному житті (звичайно, в ході становлення громадянського суспільства роль громадських організацій починає суттєво зростати (у першу чергу це, звичайно, стосується соціального контролю), але органи влади все ж залишаються порівняно з ними потужнішими соціальними організаціями і, в першу чергу, це стосується законотворчих можливостей, монополії на насилля як засобу владарювання, доступу до матеріальних, фінансових ресурсів), проте підкреслимо, що від співпраці цих важливих соціальних організацій значною мірою залежить розвиток громадянського суспільства в цілому.

Зауважимо, що в умовах громадянського суспільства ця співпраця має відзначатися ще однією особливістю. Як твердить відомий німецький філософ і соціолог Юрген Габермас, „сучасна модель взаємин держави і громадян має вибудовуватися не за традиційним принципом суб'єкт-об'єктних відносин (керуючі – керовані), а на механізмах „комунікативної поведінки”, тобто на суб'єкт-суб'єктних відносинах, на принципах визначення рівноправності як людини суспільної, так і людини „приватної”, що передбачає як головну демократичну процедуру „діалогову комунікацію” державної влади і „вільної громадськості” [22, с. 30–31].

Ця співпраця також не повинна приводити до утворення так званих організацій ГОНГО. Ця аббревіатура останнім часом стало досить поширеною і позначає псевдогромадські організації, які працюють на інтереси влади (ГОНГО – від англ. Government Organized Non-Government Organization, або GONGO, в перекладі – урядом створені неурядові організації).

Для того щоб не виникала така ситуація, важливим стає розроблення, прийняття та впровадження необхідних правових, законодавчих актів стосовно громадських організацій та політичних рішень між органами влади і громадськими організаціями щодо їх співпраці.

Європейська система, що передбачає розбудову структур громадянського суспільства, базується на засадах Загальної декларації прав людини (прийнятої ООН у 1948 р.), Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (прийнятого ООН в 1966 р.), Конвенції про захист прав і основних свобод людини (прийнятої Радою Європи у 1950 р.), Європейської соціальної хартії (прийнятою Радою Європи у 1961 р. та переглянутою у 1996 р.) та ряду інших міжнародних документів. У жовтні 2007 р. Комітет Міністрів Ради Європи ухвалив Рекомендацію державам-членам стосовно правового статусу неурядових організацій у Європі

№ СМ/Rec(2007)14, де визначено основні засади та стандарти, на яких мають базуватися національні закони про діяльність організацій громадянського суспільства країн – членів Ради Європи.

Упродовж останнього десятиліття збільшується кількість країн, де приймаються політичні рішення про співпрацю органів влади з громадськими організаціями. Започатковано цей процес було в 1998 р. у Великій Британії, де було підписано договори про співпрацю між неурядовими організаціями та урядами Англії, Уельсу, Шотландії та Північної Ірландії. Пізніше подібні документи були прийняті в інших країнах: в Естонії – „Урядова концепція розвитку громадянського суспільства”, в Хорватії – „Урядова програма співпраці”, в Канаді – „Угода”, в Угорщині – „Урядова стратегія співпраці з громадським сектором”, в Данії – „Хартія взаємодії між датськими волонтерськими/громадськими організаціями та публічним сектором”, у Франції – „Хартія неурядових організацій” [23, с. 4], в Казахстані – „Концепція розвитку громадянського суспільства в Республіці Казахстан на 2006–2011 роки” [24].

З року в рік зростає державне фінансування соціальних організацій громадянського суспільства. Так, у країнах Європи нині склалася практика виділяти 2–3% державного бюджету на підтримку проектів громадських об'єднань. Наприклад, за даними 2003 р., частка державного фінансування в бюджетах громадських організацій становила 20% у Швеції та Норвегії, 70% у Голландії, Бельгії та Ірландії [25], 57% у Фінляндії, 83% у Німеччині [26, с. 99]. У Росії в 2007 р. бюджетні кошти становили 29% фінансування некомерційних організацій [27, с. 20].

З точки зору політики фінансування існує принципова різниця між тими видами послуг, які держава за законом повинна надавати громадянам, і тими, які вона за законом надавати не зобов'язана. Проте в багатьох країнах ця різниця не є досить чіткою. Нерідко якась послуга стає обов'язком держави внаслідок успішного лобювання громадською організацією її включення в законодавство. Той факт, що громадська організація надає послуги, які входять в обов'язок держави, сам по собі не дає організації права на державну підтримку.

Існує два основних типи державного фінансування громадських організацій. Прямим фінансуванням називається тоді, коли кошти виділяються з бюджету центрального чи місцевого рівня безпосередньо організації. Це не означає, що кошти надходять безпосередньо з рахунку Державного казначейства на рахунок громадської організації. Як правило, вони проходять через різні державні структури (міністерства, державні та інші фонди тощо). Одним із різновидів прямої державної підтримки є субсидії – державне фінансування, націлене на підтримку діяльності громадської організації в цілому, яке не пов'язане з конкретним проектом. Нині така форма фінансової підтримки використовується все рідше. Більш прогресивним вважається принцип грантів. Гранти, як правило, не використовуються на покриття операційних витрат організації, а призначені для фінансування конкретного проекту, який відповідає програмним цілям уряду і через це вважається таким, що має публічну цінність. Гранти на відміну від субсидій розподіляються не адміністратив-

ним рішенням центральних чи місцевих чиновників, а їх виділяють за результатами відкритого конкурсу з подачею замовлень [25].

Непряма фінансова підтримка не передбачає безпосереднього перерахування коштів чи передачі майна, а замість цього являє собою пільгу, яка дозволяє громадській організації використовувати свої кошти на виконання статутних цілей, а не на оплату інших фінансових зобов'язань. До форм непрямой підтримки можна віднести використання державного майна безкоштовно чи за зниженими ставками, звільнення від податку на прибуток, податкове стимулювання філантропії, механізму так званих „процентних відрахувань” тощо.

Підсумовуючи вищесказане, необхідно ще раз підкреслити, що досвід демократичних країн світу засвідчує, що лише за широкої суспільної участі, за активної співпраці державних органів різних рівнів та напрямів діяльності з громадськими організаціями можна домогтися більшої ефективності в багатьох сферах суспільного життя, в реалізації соціальної політики, в удосконаленні державного управління, в розбудові громадянського суспільства.

1. Див.: Головенько В.А. Громадянське суспільство як важливий чинник політичних та економічних процесів в Україні / В. Головенько // Укр. соціум. – 2006. – № 5 (16). – С. 80–93; Там само. – 2006. – № 6 (17). – С. 75–91; Там само. – 2007. – № 1 (18). – С. 89–103.
2. *Кресіна І.* До питання про визначення поняття громадянського суспільства і української революції 2004 року / І. Кресіна // Політ. менеджмент. – 2005. – № 6(15). – С. 3–6.
3. Словник термінів за тематикою громадянське суспільство // Громадянське суспільство і влада (сайт Кабінету Міністрів України) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <<http://civic.kmu.gov.ua/ecsor/control/uk/index>>.
4. Концепция развития гражданского общества в Республике Казахстан на 2006–2011 годы, утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 25 июля 2006 года № 154 [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <<http://www.icnl.org/programs/location/nis/resources/Concept%202006-2011.doc>>.
5. *Кравченко А.И.* Общество: статика и динамика : учеб. пособие для вузов / А. Кравченко. – М. : Академический проект; Альма Матер, 2006. – 407 с.
6. *Добреньков В.И.* Фундаментальная социология : В 15 т. – Т. 5 : Социальная структура / В.Добреньков, А.Кравченко. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 1096 с.
7. Социология : энциклопедия / сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко. – Мн. : Книжный Дом, 2003, 1312 с.
8. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко ; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенька. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
9. Рекомендация СМ/Rec(2007)14 Комитета Министров государств-членов о правовом статусе неправительственных организаций в Европе [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://ngocongress.kiev.ua/images/recommendations_ru.pdf>.
10. Третій сектор: хто є організаціями громадянського суспільства в Україні // Громадянське суспільство. – 2009. – № 2 (9). – С. 16–19.
11. Україна в 2008 році : щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : моногр. / за заг. ред. Ю.Г. Рубана. – НІСД, 2008. – 744 с.

12. Виконання плану заходів з реалізації у 2008 році Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства // Громадянське суспільство і влада (сайт Кабінету Міністрів України) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : < http://civic.kmu.gov.ua/civic/control/uk/publish/article?ShowHidden=1&art_id=102634&cat_id=82419>.
13. Роль структур гражданского общества в диалоге Россия–ЕС // Сайт „Россотрудничество: Федеральное агентство по делам Содружества Независимых Государств, соотечественников, проживающих за рубежом, и по международному гуманитарному сотрудничеству” [Электронный ресурс]. – Режим доступа : < <http://www.rusintercenter.ru/?lang=ru&text=16>>.
14. Доклад Комитета по неправительственным организациям о работе его очередной сессии 2007 года : Экономический и Социальный Совет ООН [Электронный ресурс]. – Режим доступу : < <http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/NO7/244/78/PDF/NO724478.pdf>>.
15. ООН и гражданское общество // Официальный сайт ООН [Электронный ресурс]. – Режим доступа : < <http://www.un.org/ru/civilsociety/>>.
16. Обзор сотрудничества Всемирного банка с гражданским обществом [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <<http://wbln0018.worldbank.org/ECA/Rus.nsf/ECADocbyUnidBE7373>>.
17. Пояснительная записка к основополагающим принципам статуса неправительственных организаций в Европе [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <<http://www.In.mid.ru/ns-pro.nsf/5b338ac59d39b715c32571070037609f6f61>>.
18. О состоянии гражданского общества в Российской Федерации. 2006 год : доклад. – М. : Общественная палата Российской Федерации, 2006. – 69 с.
19. Неправительственные организации // Официальный сайт Президента Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.akorda.kz/www/www_akorda_kz.nsf/sections?OpenForm&id_doc=1FAF925742420565462572340019E82A&lang=ru&L1=L1&L2=L1-5>.
20. Приглашение к выражению заинтересованности в Форуме гражданского общества в рамках Восточного партнерства [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ec.europa.eu/external_relations/eastern/civil_society/docs/invite_ru.pdf>.
21. *Горецкий Д.* Cosmos civilis или Гражданские группы и гражданские организации / Д. Горецкий, А. Юров [Электронный ресурс]. – Режим доступа : < <http://dvizh.org/2009/06/17/1574>>.
22. *Хабермас Ю.* Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2000. – 389 с.
23. Участь громадян у прийнятті державних рішень. Партнерська взаємодія влади і громадських інститутів в Україні : загальна методологія запровадження, міжнародний досвід / за ред. І. Попова. – К. : Укр. незалеж. центр політ. дослідж., 2006. – 32 с.
24. Указ Президента Республики Казахстан „О концепции развития гражданского общества в Республике Казахстан на 2006–2011 годы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <<http://www.icnl.org/programs/location/nis/resources/Concept%202006-2011.doc>>.
25. Сравнительный анализ европейской политики и практики в области сотрудничества между государством и НПО : завершающий доклад (предварительная версия). 18 марта 2004 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.csr.ru/_upload/editor_files/file0100.doc>.
26. *Сідельник Л.* Залучення організацій громадянського суспільства до надання соціальних послуг в Україні // Пріоритети розвитку громадянського суспільства України / М. Лациба, О. Вінніков, Л. Сідельник, Д. Український. – К. : Укр. незалежн. центр політ. досліджень, 2008. – 188 с.
27. Доклад о состоянии гражданского общества в Российской Федерации. – М. : Общественная палата Российской Федерации, 2007. – 70 с.

(Закінчення в наступному числі журналу)